

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ТЕОРІЇ

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE PROBLEM OF PERSONALITY SELF-DETERMINATION IN DOMESTIC AND FOREIGN THEORY

Стаття присвячена теоретичному дослідженню самовизначення в психологічній літературі. Проаналізовано праці вітчизняних і зарубіжних учених, які вивчали проблематику феномену самовизначення. Детально розкрито чотири підходи до дослідження проблеми самовизначення: філософський, соціологічний, професіологічний і психологічний. Розглянуто концепцію самовизначення у вітчизняній психології. Проаналізовано визначену проблему з боку стратометричної концепції колективу. З'ясовано розуміння особистісного самовизначення з боку вікового аспекту. Розглянуто взаємозв'язок самовизначення із ціннісно-сисловою сферою особистості. Викладено спробу побудови загальноповедінкового підходу до проблеми самовизначення. Підкреслено розуміння самовизначення в контексті теорії психологічних систем. У процесі теоретичного дослідження було виявлено й порівняно особливості поглядів вітчизняних і зарубіжних авторів на проблему самовизначення. Узагальнено думки зарубіжних психологів-дослідників із питання самовизначення особистості. Установлено, що більшість зарубіжних вчених «ідентичність» розглядають як особистісне самовизначення. Зроблено огляд проблеми самовизначення особистості й простежено її нові аспекти в сучасну «посттрадиційну» епоху. Приведено узагальнені результати аналізу підходів різних шкіл і дослідників до проблеми самовизначення особистості в психологічній літературі. На підставі аналізу наукових джерел із проблеми самовизначення обрано оптимальну позицію щодо розуміння цього явища на основі індивідуальних ціннісних орієнтацій, а саме як процесу усвідомлення особистістю своїх можливостей, здібностей, потреб, бажань, інтересів, своїх відносно стійких характерологічних якостей, співвіднесення їх з вимогами, що пред'являються соціумом, на основі чого здійснюється постановка цілей. Запропоновано подальше використання теоретичних підходів до вивчення проблеми самовизначення.

Ключові слова: самовизначення, особистісне самовизначення, професійне самовизначення, ціннісні орієнтації, юнацький вік, ідентичність, самореалізація, «образ я».

The article is devoted to the theoretical study of self-determination in the psychological literature. Analyzed the works of domestic and foreign researchers who studied the problems of the phenomenon of self-determination. Four approaches to the study of the problem of self-determination are disclosed in detail: philosophical, sociological, professional and psychological. The concept of self-determination in Russian psychology is considered. The investigated problem is analyzed from the point of view of the stratometric concept of the team. The understanding of personal self-determination from the point of view of the age aspect has been determined. The relationship between self-determination and the value-semantic sphere of the individual is considered. An attempt to build a general behavioral approach to the problem of self-determination is highlighted. The understanding of self-determination in the context of the theory of psychological systems is considered. In the process of theoretical research, a comparison was made of the peculiarities of the views of domestic and foreign authors on the problem of self-determination. The ideas of foreign psychologists-researchers on the issue of personality self-determination are generalized. It has been established that the majority of foreign scientists consider "identity" as personal self-determination. An overview of the problem of personality self-determination is made and its new aspects are tracked in the modern "post-traditional" era. The generalized results of the analysis of the approaches of various schools and researchers to the problem of personality self-determination in psychological literature are presented. Based on the analysis of scientific sources on the problem of self-determination, the most optimal position was chosen in understanding this phenomenon on the basis of individual value orientations. Namely, as a process of a person's awareness of their capabilities, abilities, needs, desires, interests, their relatively stable characterological qualities, correlating them with the requirements of society, on the basis of which goals are set. Further use of theoretical approaches to the study of the problem of self-determination is proposed.

Key words: self-determination, personal self-determination, professional self-determination, value orientations, adolescence, identity, self-realization, "self-image".

УДК 159.9.072.433
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.12>

Леоненко М.С.

студентка 665 групи спеціальності психологія
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Миропольцева Н.І.

доцент кафедри психологія
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Проблема самовизначення натеper є однією з найважливіших для кожної людини. На відміну від традиційного суспільства, де життя людини було значною мірою зумовлене становим походженням, традицією, волею старших, нині самовизначення – необхідна умова існування особистості, без нього немає особистості, є тільки індивід. Незважаючи на те, що самовизначенню людини присвячено досить багато теоретичних та експериментальних робіт, проблема продовжує

привертати увагу багатьох дослідників. Це не випадково, тому що в сучасних соціокультурних умовах проблема самовизначення постає дуже гостро й актуальність аналізу механізму самовизначення особистості усвідомлена далеко не повною мірою [17, с. 35].

Розглядаючи поняття «самовизначення», відзначимо, що воно вживається в науковій літературі досить часто й у різних значеннях. Етимологія слова самовизначення розкриває це поняття як самостійно здійснюваний

процес вибору, оцінки, позначення критеріїв і кордонів, пов'язаних із діяльністю, виконанням якоїсь справи, професією. Аналіз наукової літератури показав, що можна виділити кілька підходів до дослідження проблеми самовизначення: філософський, соціологічний, професіологічний і психологічний.

Філософський як найбільш загальний підхід до проблеми представлений у роботах Л.Н. Когана, І.С. Кона, О.Г. Спіркіна, М.М. Шибавої та інших. Самовизначення розглядається ними в основному у зв'язку з пошуком особистістю сенсу життя та усвідомленням нею своїх можливостей. Представники філософського підходу пов'язують самовизначення із сенсом життя, дають такому поняттю саме загальне визначення: розуміння людиною самої себе, своїх можливостей у зв'язку з умовами життя, вимогами суспільства, розуміння свого місця в людському суспільстві й свого призначення в ньому.

Соціологічний підхід представлений у роботах Є.І. Головахи, В.І. Журавльова, В.П. Лісовського, В.Г. Неміровського, М.Н. Руткевич, Л.В. Сохань, М.Х. Тітми, В.Н. Шубкіна й інших. Ці автори розглядають покоління в цілому як його входження в соціальні структури й сфери життя. У рамках соціологічного підходу розв'язуються питання про шляхи й способи самовизначення в конкретних соціальних умовах. Багато представників філософського й соціологічного підходів ігнорують факт входження людини в мікросередовища й інші діяльності, крім професійної або трудової. Представники соціологічного підходу характеризують процес самовизначення щодо покоління в цілому як вступ його в життя. Вивчення такого процесу вони пов'язують з аналізом і врахуванням таких життєвих виборів, як вибір місця проживання, продовження освіти, вибір професії, які покладені в основу проведених соціологами досліджень.

Наступний підхід до розгляду проблеми самовизначення – професіологічний. Це найбільш розроблений аспект самовизначення, про що свідчить величезна кількість робіт філософів, соціологів, психологів і педагогів. Проблемою професійного самовизначення займалися такі вчені, як О.Г. Асмолов, Л.І. Божович, Є.І. Головаха, Н.Ф. Гейжан, А.Є. Голомшток, К.М. Гуревич, І.С. Кон, С.П. Крягжде, М.С. Пряхников, П.А. Шавир та інші. Слід зазначити, що більшість авторів досліджують вікові особливості формування професійного вибору. Вони, як правило, обмежуються розглядом підготовки випускників школи до вибору професії.

Меншою мірою в літературі представлені роботи, спрямовані на виявлення особистісних, характерологічних особливостей [12, с. 174]. Натепер саме цей аспект

у дослідженнях, присвячених професійному самовизначенню, став пріоритетним; це пояснюється насамперед тим, що сучасне суспільство висуває високі вимоги до особистісних і професійних якостей фахівця.

Методологічні основи психологічного підходу до розгляду проблеми самовизначення закладені у вітчизняній психології С.Л. Рубінштейном, який вважає, що самовизначення виступає як момент самодетермінації, тому що в ньому виражається активна природа об'єктивного, тобто внутрішніх умов, через які переломлюються зовнішні впливи [15, с. 297].

Положення, висунуті С.Л. Рубінштейном, розвиває К.А. Абульханова-Славська. Вона обґрунтувала принцип вивчення особистості з боку її способу існування, який отримав назву принципу життєздатних відносин особистості. Так само як і С.Л. Рубінштейн, К.А. Абульханова-Славська вважає центральним моментом самовизначення самодетермінацію, власну активність, усвідомлене прагнення зайняти певну позицію, а спосіб самовизначення особистості в житті, узагальнений на основі її життєвих цінностей, що відповідає основним потребам особистості, називає життєвою позицією [1, с. 101].

Активну позицію особистості в самобудівництві підкреслював і О.М. Леонтьєв. Самовизначення розуміється їм як глибоке індивідуальне заломлення норм і цінностей навколишньої дійсності, основний наслідок якого – вибіркове ставлення до світу, вибір тих діяльностей, які особистість робить своїми [6, с. 153].

Психолого-культурологічний підхід до проблеми особистісного самовизначення представлений у роботах Л.С. Виготського. Згідно з ученням дослідника, індивід формує свій внутрішній світ шляхом засвоєння, інтеріоризації історично сформованих форм і видів соціальної діяльності, одночасно екстеріоризуються (самореалізуються) психічні процеси. Екстеріоризація – творчий процес: спочатку люди діють щодо дитини, потім вона сама вступає у взаємодію з оточенням, нарешті, вона починає діяти на себе [8, с. 103].

У вітчизняній «класичній» психології концепція самовизначення отримала подальший розвиток. Так, А.В. Петровський розглядає самовизначення у зв'язку зі своєю стратометричною концепцією колективу. Він вивчає так зване самовизначення особистості в групі, під яким розуміє усвідомлення особистістю свободи діяти відповідно до ціннісних орієнтацій групи й у відносній незалежності від впливу групового тиску [11, с. 133].

Більшість авторів розв'язують проблему самовизначення особистості у віковому аспекті: В.В. Барцалкіна, Л.І. Божович, І.В. Дубровіна, А.В. Мудрик, Д.І. Фельдштейн

та інші. Так, Л.І. Божович звертається до проблеми самовизначення, характеризуючи соціальну ситуацію розвитку старших школярів. Під самовизначенням вона розуміє вибір відомого життєвого шляху, пошук певного місця в громадському виробничому процесі, остаточне включення себе в життя соціального цілого на основі визначення свого покликання та вибору своєї основної справи [3, с. 368].

Д.І. Фельдштейн і В.В. Барцалкіна розглядають самовизначення під час вивчення особистісного розвитку підлітків [7, с. 134, 135], а А.В. Мудрик вважає найважливішим періодом самовизначення ранню юність. Багато вітчизняних психологів вважають самовизначення новоутворенням ранньої юності. У зв'язку із цим хотілося б відзначити думку І.В. Дубровиної. Виходячи з того, що процеси особистісного й життєвого самовизначення здійснюються протягом усього життя людини, головним новоутворенням ранньої юності слід вважати готовність (здатність) до особистісного й життєвого самовизначення [13, с. 87].

Деякі автори пов'язують самовизначення із ціннісно-сисловою сферою особистості. Наприклад, М.Р. Гінзбург розглядає самовизначення разом із цінностями, з потребою формування смислової системи, в якій центральне місце займає проблема сенсу життя з орієнтацією на майбутнє. Слідом за М.М. Бахтіним і Л.І. Божович М.Р. Гінзбург вважає найважливішою характеристикою самовизначення його орієнтованість у майбутнє. У зв'язку із цим вивчення проблеми самовизначення передбачає необхідність розгляду майбутнього, причому саме смислового майбутнього. Під самовизначенням він розуміє змістовне конструювання людиною свого життєвого поля, що містить сукупність індивідуальних життєвих сенсів і простір реальної дії. Визначення себе як особистості має ціннісно-сислову природу, тому успішне самовизначення характеризується наявністю досить широкого спектра особистісно-значущих позитивних цінностей [4, с. 47].

Заслугує на увагу підхід Л.І. Божович, яка розглядає процес розвитку особистісного самовизначення через вибір майбутнього шляху, що має на увазі розвиток у школяра сенсу життя, власної життєвої концепції, пріоритетних цілей, які формуються залежно від соціальних норм, національних традицій і цінностей, прийнятих у соціумі [3, с. 53].

Дещо інший шлях розв'язання проблеми самовизначення пропонує В.В. Столін [18, с. 74]. Він аналізує конфліктні особистісні смисли як пускові моменти самосвідомості й вважає актом дієвого самовизначення вчинок, який виникає в ситуації вибору й реалізації різних відносин «Я» до дійсності. Самовизначаючись, вважає автор, людина вступає

в конфлікт із самим собою, в результаті активізуються самопізнання та емоційні переживання з приводу «Я». В.В. Столін також зазначає, що процес самовизначення суперечливий за своєю суттю, його завершенням можна було б вважати стан безконфліктності особистісних смислів «Я», але це навряд чи можливо, поки відбуваються вчинки. Завершення самовизначення, на думку автора, означає вибір особистістю єдиної лінії поведінки [18, с. 134].

М.С. Пряжников та О.Ю. Пряжникова під особистісним самовизначенням розуміють знаходження самобутнього «образу я», постійний саморозвиток особистості й «образу я», самореалізацію в соціумі [9, с. 149].

В.Ф. Сафіним і Г.П. Ніковим зроблена перша у вітчизняній психології спроба побудови загальноповедінкового підходу до проблеми самовизначення [16, с. 75; 17, с. 68]. Мета їх дослідження полягає у вивченні самовизначення як стрижневого процесу соціального дозрівання через усвідомлення та співвіднесення індивідом своїх можливостей і соціальної необхідності, оволодіння значущими сферами життєдіяльності, які зумовлюють самореалізацію його як особистості. Під психологічним аспектом самовизначення вони розуміють активність особистості як самотворення, що здійснюється через самопізнання та саморегуляцію, формування суб'єктом себе як особистості, що самореалізується. Крім цього, В.Ф. Сафін і Г.П. Ніков визначають межі й етапи самовизначення, які збігаються з динамікою розвитку особистості, прийнятою у вітчизняній психології [16, с. 76; 17, с. 69].

Одним із перспективних підходів до розуміння самовизначення є підхід, що розробляється в контексті теорії психологічних систем [8, с. 80]. Відповідно до цієї теорії здатність особистості самовизначатися пов'язується насамперед із можливістю (здатністю) самостійно змінювати, формувати свій образ життя. Тобто самовизначення може бути зрозуміле як здатність приводити свій спосіб життя у відповідність до образу світу як цілісної та системно-сислової дійсності, що являє собою світ людини, в якому вона живе й діє [10, с. 48].

Зарубіжні психологи процес особистісного самовизначення визначають як процес розвитку ідентичності, а також виявляють рівні й стан особистісного самовизначення. Рівні розвитку ідентичності – зумовленість, дифузія, досягнення ідентичності – визначаються такими факторами, як прийняття самостійних рішень і вибір професійної діяльності. Центральним моментом, крізь призму якого розглядається все становлення особистості в перехідному віці, включаючи і його юнацький етап, є нормативна криза ідентичності. Термін «криза» вживається в значенні поворотної, критичної точки розвитку, коли рівною мірою

загострюються як вразливість, так і зростаючий потенціал особистості, і вона опиняється перед вибором між двома альтернативними можливостями, одна з яких веде до позитивного, а інша до негативного його напрямку [20, с. 27].

На думку Е. Еріксона, процес розвитку особистісного самовизначення є несвідомим процесом, який залежить від рівнів розвиненості свідомості. Величезний внесок у психологічну науку внесений розробкою цілісного сприйняття «ідентичність», що розуміється як процес постійного самовдосконалення «особистісного прийнятого образу власного «Я» [20, с. 165]. У наукових працях А. Адлера можна простежити вивчення особистісного самовизначення з позиції індивідуально-особистісного розвитку, і тому основоположною одиницею ефективності процесу розвитку особистісного самовизначення вчений виділяв «творчу силу», «силу волі», «самореалізацію», які зосереджені в самій особистості та є основою самовизначення життєвого шляху [2, с. 137].

Цікавою є концепція А. Маслоу, який визначає особистісне самовизначення як сукупність особистісних особливостей, індивідуальних переваг, бажань та їх трансформацію у виборі професії: «самовизначення – це процес визначення своїх особистих якостей, переваг і реалізація в професійному виборі» [5, с. 65].

К. Роджерс розглядає самовизначення особистості як процес розкриття власних можливостей, розумово-інтелектуального потенціалу, тобто тенденцію до самореалізації, актуалізації. Відбувається постійне прагнення особистості до відходу від будь-якого зовнішнього контролю, тому особистісне самовизначення протікає протягом усього періоду активної життєдіяльності [14, с. 42].

Цей огляд проблеми самовизначення особистості буде неповним, якщо не простежити, які нові аспекти вона придбала в сучасну епоху. Зараз наше суспільство пізніше, ніж західні країни, вступило в «посттрадиційну епоху» – термін відомого соціального теоретика Є. Гідденса [5, с. 44]. На підставі вищевикладеного можна конкретизувати визначення особистісного самовизначення як процесу усвідомлення особистістю своїх можливостей, здібностей, потреб, бажань, інтересів, своїх відносно стійких характерологічних якостей, співвіднесення їх із вимогами, що пред'являються соціумом, на основі чого здійснюється постановка цілей.

Аналіз зарубіжної та вітчизняної теорії та практики з проблеми особистісного самовизначення показує, що особистісне самовизначення є процесом багатограним, який протікає протягом усього життя; воно може полягати не тільки в пошуку придбання

ідентичності, але й у постійному пошуку сенсу життя, реалізації професійного й життєвого шляху, є базисним для всіх видів самовизначення. Процес самовизначення має певні цикли, які пов'язані з кризами ідентичності; вихід з кризи здійснюється шляхом вибору, який може спрямувати розвиток особистості як у позитивному, так і в негативному напрямі.

На підставі аналізу наукових джерел із проблеми самовизначення ми вважаємо оптимальною позицію, згідно з якою самовизначення являє собою складний тривалий процес формування світогляду (і погляду на світ у цілому, і системи переконань, що виражають відношення людини до світу), що проявляється через його приватні форми (особистісну, професійну, соціальну, рольову). І кожна із цих форм, маючи свій зміст та особливості прояву, знаходяться в тісному взаємозв'язку одна з одною, складаючи єдине ціле – особистісне самовизначення.

Аналізуючи й узагальнюючи думки вітчизняних психологів-дослідників із питання самовизначення особистості, ми зупинимося на розумінні такого явища як самостійного визначення себе – знання, розуміння та усвідомлення себе у двох просторах – для себе самого й для соціуму – на основі індивідуальних ціннісних орієнтацій. З урахуванням поглядів на проблему самовизначення зарубіжних авторів, які роблять більший акцент на соціальній стороні такого феномену, ми зупинимося на розумінні самовизначення як динамічного прояву в соціумі знання, розуміння та усвідомлення себе на основі індивідуальних ціннісних орієнтацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. Москва, 1991. 299 с.
2. Адлер А. Индивидуальная психология. История зарубежной психологии. Москва : Издательство МГУ, 1986. С. 131–140.
3. Божович Д.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва : Просвещение, 1968. 464 с.
4. Гинзбург М.Е. Психологическое содержание личностного самоопределения. Вопросы психологии. 1994. № 3. С. 43–52.
5. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. Киев : Наукова думка, 1988. 142 с.
6. Жизненный путь поколения: его выбор и утверждение / под ред. М.Х. Титмы. Таллин : Ээста раамат, 1985. 370 с.
7. Климов Б.А. Психология профессионального самоопределения. Ростов на Дону : Феникс, 1996. 512 с.
8. Ключко В.Е. Методологические принципы теории психологических систем. Фиксированные формы поведения в образовании, науке и культуре : Материалы 1-й региональной школы молодых ученых психологов, г. Бийск, 23–26 мая 1999 г. Бийск, 2000. 150 с.

9. Коган Л.Н. Цель и смысл жизни человека. Москва : Мысль, 1984. 252 с.
10. Краснорядцева О.М. Проблемы психологического обеспечения профессионального самоопределения в педагогическом вузе. Организационно управленческие инновации в системе педагогического образования: Сборник статей. Барнаул, 1999. 122 с.
11. Петровский А.В. К проблеме самоопределения личности в группе. Тез. докл. к 20-му Междунар. психол. конгр. Москва, 1972. С. 149–154.
12. Практическая психология образования / под ред. И.В. Дубровиной. Москва : Сфера, 1997. 528 с.
13. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение. Москва : Ин-т прак. психол. ; Воронеж : МОДЭК, 1996. 256 с.
14. Роджерс К. Взгляд на психотерапию: Становление человека / пер. с англ. ; общ. ред и предисл. Е.И. Исениной. Москва : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. 480 с.
15. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт Петербург : Питер Ком, 1999. 720 с.
16. Сафин В.Ф. Психология самоопределения личности : Учебное пособие к спецкурсу. Свердловск : Изд-во СГПИ, 1986. 143 с.
17. Сафин В.Ф., Ников Г.П. Психологический аспект самоопределения личности. Психологический журнал. 1984. № 4. С. 65–73.
18. Столин В.В. Самосознание личности. Москва : Изд-во МГУ, 1983. 284 с.
19. Титма М.Х. Молодое поколение. Москва : Мысль, 1975. 196 с.
20. Эриксон Э. Молодой Лютер: психоаналитическое историческое исследование. Москва : Медиум, 1996. 508 с.